346sk08

८

प्रकीर्ण समासप्रकरणम्

प्रस्तावना

आद्येषु पाठेषु केवलसमासः अव्ययीभावसमासः तत्पुरुषसमासः द्वन्द्वसमासश्च वर्णितः। तत्र तत्तत्समासपर्यालोचनावसरे एव समासान्तानां कार्याणां विधायकानि निषेधकानि च सूत्राणि उल्लिखितानि। अस्मिन् पाठे सर्वसमासोपकारकाणि यानि समासान्तकार्यविधायकानि सूत्राणि तेषामुल्लेखः अस्ति। किञ्च, समासान्तकार्यनिषेधकानि सूत्राणि अपि अत्र संगृहीतानि।

ततः पदविधित्वं वृत्तेरस्ति अतः वृत्तिर्नाम का इति जिज्ञासा। ततः वृत्तिस्वरूपं तद्भेदाः विग्रहस्वरूपं तद्भेदाः च अस्मिन् पाठे वर्णिताः। ततः वृत्तिषु अन्यतमस्य समासस्य संक्षेपेण स्वरूपं प्रतिपाद्य तद्भेदा वर्णिताः। तत्तत्समासानां समासान्तकार्येषु कीदृशं महत्त्वं तदपि प्रतिपादितम् अस्मिन् पाठे।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- सर्वसमासान्तविधायकानि सूत्राणि जानीयात्।
- सर्वसमासान्तनिषेधकानि सूत्राणि जानीयात्।
- वृत्तिस्वरूपं जानीयात्।
- विग्रहस्वरूपं जानीयात्।
- वृत्तिभेदान् विग्रहभेदान् च जानीयात्।
- समासभेदान् तल्लक्षणानि च जानीयात्।

अथ सर्वसमासेषु उपकारकाणि समासान्तकार्यविधायकानि सूत्राणि आलोच्यन्ते -

[८.१] ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे।।॥ (५.४.७४)

सूत्रार्थः - ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययः अन्तावयवो भवति, अक्षे या धूः तदन्तस्य न भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण समासान्तः अप्रत्ययो विधीयते।

पदत्रयात्मके सूत्रेऽस्मिन् ऋक्पूरब्धूःपथाम् अ अनक्षे इति पदच्छेदः। अत्र ऋक्पूरब्धूःपथाम् इति षष्ठीबहुवचनान्तम्, अ इति लुप्तप्रथमैकवचनान्तम् अनक्षे इति च सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। ऋक् च पूश्च आपश्च धूश्च पन्थाश्च ऋक्पूरब्धूःपन्थानः, तेषाम् ऋक्पूरब्धूःपथाम् इति इतरेतरद्वन्द्वसमासः। न अक्षः अनक्षः, तस्मिन् अनक्षे इति नञ्तत्पुरुषसमासः। सम्बन्धस्याधिकरणविवक्षायामत्र सप्तमी। सूत्रे "प्रत्ययः", "परश्च", "तद्धिताः", "समासान्ताः" इत्येतानि अधिकृतानि। समासस्य अन्तः समासान्तः। ऋक्पूरब्धूःपथाम् इत्यस्य विशेष्यत्वात् समासस्येत्यत्र वचनविपरिणामेन समासानाम् इति भवति। ततः ऋक्पूरब्धूःपथाम् इत्यत्र तदन्तविधौ ऋगाद्यन्तानां समासानाम् इत्यन्वयो भवति। अनक्षे इति निषेधः साधारणतया यद्यप्युक्तः तथापि अन्यैः सह निषेधासम्भवात् धुर् इत्यनेनैव सम्बन्धः स्वीक्रियते। एवं सूत्रार्थो भवति - "ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययः अन्तावयवः भवति, परन्तु अक्षशब्दविषये धुरन्तः यः तस्मान्न भवति" इति।

सूत्रे अनक्षे इति प्रतिषेधात् अक्षशब्देन धुर् इत्यस्य समासे न समासान्तः। तथाहि अक्षस्य धूः इति विग्रहे प्रक्रियाकार्ये अक्षधुर् इति जाते अनक्षे इत्यनेन न अप्रत्ययः। ततः सौ प्रक्रियाकार्ये अक्षधूः इति रूपम्।

उदाहरणम् - ऋक्शब्दान्तसमासस्य समासान्ते उदाहरणम् अर्धर्चः इति। ऋचः अर्धम् इति लौकिकविग्रहे ऋच् ङस् अर्ध सु इत्यलौकिकविग्रहे "अर्धं नपुंसकम्" इत्यनेन सूत्रेण तत्पुरुषसमासो भवति। ततः समासस्य प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि, अर्धशब्दस्य पूर्वनिपाते "आद् गुणः" इत्यनेन सूत्रेण अकारस्य ऋकारस्य च स्थाने गुणे रपरत्वे अर्धर्च् इति भवति। ततः प्रोक्तसूत्रेण ऋगन्तस्य अर्धर्च् इति शब्दस्य समासान्तः अप्रत्ययो भवति। ततः अर्धर्च् अ इति जाते सर्वसंयोगे निष्पन्नस्य अर्धर्चशब्दस्य "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः" इत्यनेन परवल्लिङ्गत्वे प्राप्ते "अर्धर्चाः पुंसि च" इत्यनेन विकल्पेन पुंलिङ्गे सौ अर्धर्चः इति रूपम्। नपुंसकलिङ्गे सौ अर्धर्चम् इति रूपम्।

पुर्-शब्दान्तसमासस्य समासान्ते उदाहरणं विष्णोः पूः इति विग्रहे विष्णुपुरम् इति। अप्-शब्दान्तसमासस्य समासान्ते उदाहरणं विमला आपो यस्य तद् विमलापं सरः इति। धुर्-शब्दान्तसमासस्य समासान्ते उदाहरणं राज्ञः धूः राजधुरा इति। पथिन्-शब्दान्तसमासस्य समासान्ते उदाहरणं सख्युः पन्थाः सखिपथः इति।

[८.२] अच् प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोम्नः॥ (५.४.७४)

सूत्रार्थः - प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोमान्तात् समासात् समासान्तः तद्धितसंज्ञकः अच्प्रत्ययो भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण समासान्तः अच्प्रत्ययो विधीयते। पदत्रयात्मके सूत्रेऽस्मिन् अच् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोम्नः इति पदद्वयं पञ्चम्येकवचनान्तम्। प्रत्यन्ववपूर्वात् इत्यस्य तात्पर्यं प्रति अनु अव इति पूर्वपदं यस्य तस्मात् इति। सूत्रे "प्रत्ययः", "परश्च", "तद्धिताः", "समासान्ताः" इत्येतानि अधिकृतानि। प्रत्यन्ववपूर्वाद् इत्यस्य पदस्य विशेष्यं समासाद्

इति। समासाद् इत्यस्य विशेषणत्वात् तदन्तविधौ सामलोम्नः इत्यस्य सामलोमान्ताद् इत्यर्थो भवति। एवं च **सूत्रार्थः** - "प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोमान्तात्समासात् समासान्तः तद्धितसंज्ञकः अच्प्रत्ययो भवति" इति।

उदाहरणम् - सामान्तस्य समासस्य समासान्ते उदाहरणं प्रतिसामम् इति। प्रतिगतं साम इति लौकिकविग्रहे प्रति सामन् सु इत्यलौकिकविग्रहे "कुगतिप्रादयः" इत्यनेन सूत्रेण प्रादितत्पुरुषसमासो भवति। ततः समासस्य प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि प्रतिसामन् इति भवति। ततः प्रोक्तसूत्रेण प्रतिपूर्वात् सामान्तात् प्रतिसामन् इत्यस्मात् समासात् अच्प्रत्ययो भवति। अचः चकारस्य "हलन्त्यम्" इत्यनेन इत्संज्ञायां "तस्य लोपः" इत्यनेन लोपे प्रतिसामन् अ इति भवति। ततः "यचि भम्" इत्यनेन पूर्वस्य प्रतिसामन् इत्यस्य भसंज्ञायां "नस्तद्धिते" इत्यनेन टेरनः लोपे प्रतिसाम् अ इति जाते सर्वसंयोगे निष्पन्नस्य प्रतिसामशब्दस्य "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः" इत्यनेन परवल्लिङ्गत्वे प्राप्ते नपुंसके सौ प्रतिसामम् इति रूपम्।

लोमान्तस्य समासान्ते अवलोमम् इत्युदाहरणम्। अवहीनं लोम इति लौकिकविग्रहः।

[८.३] अक्ष्णोऽदर्शनात्॥ (५.४.७६)

सूत्रार्थः - अचक्षुःपर्यायाद् अक्ष्णः समासान्तः तद्धितसंज्ञकः अचप्रत्ययो भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण समासान्तः अच्प्रत्ययो विधीयते।पदद्वयात्मके सूत्रेऽस्मिन् अक्ष्णः अदर्शनात् इति पदच्छेदः। अत्र अक्ष्णः इति अदर्शनात् इति च पदद्वयं पञ्चम्येकवचनान्तम्। "अच्प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोम्नः" इत्यस्मात् सूत्राद् अच् इति पदमनुवर्तते। सूत्रे "प्रत्ययः", "परश्च", "तद्धिताः", "समासान्ताः" इत्येतानि अधिकृतानि। दृश्यते अनेनेति दर्शनमिति करणे ल्युट्। नेत्रमित्यर्थः। न दर्शनम् अदर्शनम्, तस्माद् अदर्शनाद् इति नञ्तत्पुरुषसमासः। नेत्रवाचिभिन्नाद् अचक्षुःपर्यायाद् इति। समासस्यान्तः समासान्तः। समासस्येत्यनेनान्वयाद् विभक्तिविरिणामेन तदन्तविधौ अचक्षुःपर्यायान्तस्य समासस्य इति लभ्यते। एवं सूत्रार्थो भवति - "अचक्षुःपर्यायाद् अक्षिशब्दात् समासान्तः तद्धितसंज्ञकः अच्प्रत्ययो भवति इति।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्योदाहरणं गवाक्षः इति। गवाम् अक्षि इव इति लौकिकविग्रहे गो आम् अक्षि सु इत्यलौकिकविग्रहे "षष्ठी" इत्यनेन सूत्रेण गो आम् इति षष्ठ्यन्तं अक्षि सु इति सुबन्तेन सह षष्ठीतत्पुरुषसमाससंज्ञं भवति। ततः समासस्य प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि गो अक्षि इति स्थिते "ङिच्च" इति परिभाषया परिष्कृतेन "अवङ् स्फोटायनस्य" इत्यनेन गोशब्दस्य ओकारस्यावङि अनुबन्धलोपे ग् अव अक्षि इति भवति। ततः अकारद्वयस्य स्थाने सवर्णदीर्घे आकारे गवाक्षि इति निष्पद्यते। गवाक्षि इत्यस्य अचक्षुःपर्यायाक्षिशब्दान्तत्वात् ततः प्रोक्तसूत्रेण अच्प्रत्यये अनुबन्धलोपे गवाक्षि अ इति भवति। तदा गवाक्षिशब्दस्य "यचि भम्" इत्यनेन भसंज्ञायां "यस्येति च" इत्यनेन इकारस्य लोपे सर्वसंयोगे निष्पन्नात् गवाक्षशब्दात् लोकप्रसिद्धत्वात् पुंसि विद्यमानात् सौ प्रक्रियाकार्ये गवाक्षः इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे" इति सूत्रेण किं विधीयते।

२. "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे" इति सूत्रस्यार्थः कः।

३. "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्।

४. ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे" इति सूत्रे अनक्षे इति पदं किमर्थम्।

५. "अच् प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोम्नः" इति सूत्रेण किं विधीयते।

६. "अच् प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोम्नः" इति सूत्रस्यार्थः कः।

७. "अच् प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोम्नः" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्।

८. "अक्ष्णोऽदर्शनात्" इति सूत्रेण किं विधीयते।

९. "अक्ष्णोऽदर्शनात्" इति सूत्रस्यार्थः कः।

१०. "अक्ष्णोऽदर्शनात्" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्।

[८.४] उपसर्गादध्वनः॥ (५.४.८५)

सूत्रार्थः - प्रादिभ्यः अध्वनः समासान्तः तद्धितसंज्ञकः अचप्रत्ययो भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण समासान्तः अच्प्रत्ययो विधीयते।पदद्वयात्मके सूत्रेऽस्मिन् उपसर्गाद् अध्वनः इति पदच्छेदः। अत्र उपसर्गाद् इति अध्वनः इति च पदद्वयं पञ्चम्येकवचनान्तम्। "अच्प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोम्नः" इत्यस्मात् सूत्राद् अच् इति पदमनुवर्तते। सूत्रे "प्रत्ययः", "परश्च", "तद्धिताः", "समासान्ताः" इत्येतानि अधिकृतानि। उपसर्गपदेन प्रादयो गृह्यन्ते। एवं सूत्रार्थो भवति - "प्रादिपूर्वपदाद् अध्वन्नन्तात् समासाद् समासान्तः तद्धितसंज्ञकः अच्प्रत्ययो भवति" इति।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्योदाहरणं प्राध्वो रथः इति। प्रगतः अध्वानम् इति लौकिकविग्रहे प्र अध्वन् अम् इत्यलौकिकविग्रहे "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" इत्यनेन वार्तिकेन प्रादितत्पुरुषसमासो भवति। ततः समासस्य प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि प्र अध्वन् इति स्थिते अकारद्वयस्य स्थाने सवर्णदीर्घे आकारे प्राध्वन् इति निष्पद्यते। प्रादिपूर्वकाध्वन्नन्तत्वात् प्राध्वन् इति शब्दस्य ततः प्रोक्तसूत्रेण समासान्तः अच्प्रत्ययो भवति। अचः चकारस्य "हलन्त्यम्" इत्यनेन इत्संज्ञायां "तस्य लोपः" इत्यनेन लोपे प्राध्वन् अ इति भवति। प्राध्वन्शब्दस्य "यचि भम्" इत्यनेन भसंज्ञायां "नस्तद्धिते" इत्यनेन भसंज्ञकस्य प्राध्वन्शब्दस्य टेरनः लोपे प्राध्व् अ इति जाते, सर्वसंयोगे निष्पन्नात् प्राध्वशब्दात् पुंसि सौ प्रक्रियाकार्ये प्राध्वः इति रूपम्।

समासान्तकार्याणां निषेधकानि सूत्राण्यधः प्रस्तूयन्ते -

[८.५] न पूजनात्॥ (५.४.६९)

सूत्रार्थः - पूजनार्थात् परं यत् प्रातिपदिकं तदन्तात् समासात् समासान्ताः न भवन्ति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण समासान्तनिषेधो विधीयते। पदद्वयात्मके सूत्रेऽस्मिन् नेत्यव्ययपदं पूजनात् इति पञ्चम्येकवचनान्तं पदम्। सूत्रे "प्रत्ययः", "ङ्याप्प्रातिपदिकात्", "परश्च", "तद्धिताः", "समासान्ताः" इत्येतानि अधिकृतानि। पूजनशब्देन पूजनार्थकस्य ग्रहणम्। पूजनात् प्रातिपदिकात् इत्यनेनान्वयः। तेन पूजनार्थात्परं यत्प्रातिपदिकं तस्माद् इति लभ्यते। समासस्य अन्ताः समासान्ताः। समासपदेनान्वयात् प्रातिपदिकान्तात् समासात् इति लभ्यते। एवं सूत्रार्थो भवति - "पूजनार्थात् परं यत् प्रातिपदिकं तदन्तात् समासात् समासान्ताः न भवन्ति" इति। "स्वतिभ्यामेव" इति भाष्येष्टिबलेन सु अति इत्युपसर्गद्वयस्य पूजनार्थस्यैव सूत्रे ग्रहणम्। इष्टिः नाम इच्छाप्रतिपादकं वचनम्।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्योदाहरणं सुराजा इति। सुशोभनो राजा इति लौकिकविग्रहे सुशोभन सु राजन् सु इत्यलौकिकविग्रहे "कुगतिप्रादयः" इत्यनेन सूत्रेण प्रादितत्पुरुषसमासो भवति। ततः समासस्य प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि, सुराजन् इति निष्पद्यते। सुराजन् इत्यस्मात् "राजाहःसखिभ्यष्टच्" इत्यनेन टचि प्राप्नोति। परन्तु सुराजन् इत्यत्र सु इति पूजनार्थकम्। एवं सुराजन् इत्यस्य पूजनार्थपूर्वपदकत्वात् प्रोक्तसूत्रेण टचः निषेधे सुराजन् इति भवति। ततः सुराजन् इत्यस्मात् पुंसि सौ प्रक्रियाकार्ये सुराजा इति रूपम्।

एवमेव अतिशयितो राजा अतिराजा इत्यत्र न समासान्तप्रत्ययः।

[८.६] किमः क्षेपे॥ (५.४.७०)

सूत्रार्थः - निन्दार्थकात् किंशब्दात् परं यत् प्रातिपदिकं तदन्तात् समासात् समासान्ताः न भवन्ति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण समासान्तनिषेधो विधीयते। पदद्वयात्मके सूत्रेऽस्मिन् किमः इति पञ्चम्येकवचनान्तं क्षेपे इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। सूत्रे "प्रत्ययः", "ङ्याप्प्रातिपदिकात्", "परश्च", "तद्धिताः" "समासान्ताः" इत्येतानि अधिकृतानि। क्षेपो नाम निन्दा। किमः इत्यस्य प्रातिपदिकात् इत्यनेनान्वयः। तेन पूजनार्थात्परं यत्प्रातिपदिकम् तस्माद् इति लभ्यते। समासस्य अन्ताः समासान्ताः। समासपदेनान्वयात् प्रातिपदिकान्तात् समासात् इति लभ्यते। एवं **सूत्रार्थः** - "निन्दार्थकात् किंशब्दात् परं यत् प्रातिपदिकं तदन्तात् समासात् समासान्ताः न भवन्ति" इति।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्योदाहरणं किंराजा इति। कुत्सितो राजा इति लौकिकविग्रहे किम् सु राजन् सु इत्यलौकिकविग्रहे "किं क्षेपे" इत्यनेन सूत्रेण तत्पुरुषसमासो भवति। ततः किमित्यस्य पूर्वनिपाते समासस्य प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि किंराजन् इति भवति। किंराजन् इत्यस्मात् "राजाहःसखिभ्यष्टच्"

इत्यनेन टचि प्राप्ते किंपूर्वपदकत्वात् प्रोक्तसूत्रेण तन्निषेधे किंराजन् इति भवति। किंराजन् इत्यस्मात् पुंसि सौ किंराजा इति रूपम्।

[८.७] नञस्तत्पुरुषात्॥ (५.४.७१)

सूत्रार्थः - नञ्तत्पुरुषसमासात् समासान्ताः न भवन्ति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण समासान्तनिषेधो विधीयते। पदद्वयात्मके सूत्रेऽस्मिन् नञः तत्पुरुषात् इति पदद्वयं पञ्चम्येकवचनान्तम्। सूत्रे "प्रत्ययः", "परश्च", "तद्धिताः" "समासान्ताः" इत्येतानि अधिकृतानि। एवं सूत्रार्थो भवति - "नञ्तत्पुरुषसमासात् समासान्ताः न भवन्ति" इति।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्योदाहरणं अराजा इति। न राजा इति लौकिकविग्रहे न राजन् सु इत्यलौकिकविग्रहे "नञ्" इत्यनेन सूत्रेण तत्पुरुषसमासे, प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि, नलोपे अराजन् इति निष्पद्यते।अराजन् इत्यस्मात् "राजाहःसखिभ्यष्टच्" इत्यनेन टचि प्राप्ते नञ्तत्पुरुषत्वात् प्रोक्तसूत्रेण तन्निषेधे अराजन् इत्यस्मात् पुंसि सौ प्रक्रियाकार्ये अराजा इति रूपम्।

[८.८] पथो विभाषा॥ (५.४.७२)

सूत्रार्थः - पथिन्शब्दान्तात् नञ्तत्पुरुषसमासात् विकल्पेन समासान्ताः न भवन्ति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण समासान्तनिषेधो विधीयते। पदद्वयात्मके सूत्रेऽस्मिन् पथः पञ्चम्येकवचनान्तं विभाषा इति च विकल्पबोधकम् अव्ययपदम्। सूत्रे "प्रत्ययः", "परश्च", "तद्धिताः" "समासान्ताः" इत्येतानि अधिकृतानि। "नञस्तत्पुरुषात्" इति सूत्रमनुवर्तते। पथिन्शब्दस्य तत्पुरुषादित्यनेनान्वयात् तदन्तविधौ पथिन्शब्दान्तात् तत्पुरुषात् इति लभ्यते। एवं सूत्रार्थो भवति - "पथिन्शब्दान्तात् नञ्तत्पुरुषसमासात् विकल्पेन समासान्ताः न भवन्ति" इति।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्योदाहरणं अपन्थाः इति। न पन्थाः इति लौकिकविग्रहे न पथिन् सु इत्यलौकिकविग्रहे "नञ्" इत्यनेन सूत्रेण तत्पुरुषसमासे, प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि, नलोप अपथिन् इति निष्पद्यते। अरापथिन् इत्यस्मात् "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे" इत्यनेन अचि प्राप्ते पथिन्शब्दान्तनञ्तत्पुरुषत्वात् प्रोक्तसूत्रेण विकल्पेन तन्निषेधे अपथिन् इत्यस्मात् पुंसि सौ प्रक्रियाकार्ये अपन्थाः इति रूपम्। निषेधस्य वैकल्पिकत्वात् तदभावपक्षे अचि अपथिन् अ इति स्थिते, भस्य टेरनो लोपे निष्पन्नस्य अपथशब्दस्य "पथः संख्याव्ययादेः" इत्यनेन नपुंसकत्वे सौ अपथम् इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-२

११. "उपसर्गादध्वनः" इति सूत्रस्यार्थः कः।

१२. "उपसर्गादध्वनः" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्।

१३. "न पूजनात्" इति सूत्रस्यार्थः कः।

१४. "न पूजनात्" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्।

१५. "किमः क्षेपे" इति सूत्रस्यार्थः कः।

१६. "किमः क्षेपे" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्।

१७. "नञस्तत्पुरुषात्" इति सूत्रस्यार्थः कः।

१८. "नञस्तत्पुरुषात्" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्।

१९. "पथो विभाषा" इति सूत्रस्यार्थः कः।

२०. "पथो विभाषा" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्।

८.१) वृत्तिस्वरूपम्, तद्भेदाश्च

"समर्थः पदविधिः" इति सूत्रे पदविधिर्नाम पदसम्बन्धी विधिः इति। अर्थात् पदोद्देश्यकविधिः इति। पदोद्देश्यकविधित्वं वृत्तीनामस्ति। वृत्तिर्नाम का इति प्रश्नः समायाति। अस्मिन् प्रसङ्गे सिद्धान्तकौमुद्यां भट्टोजिदीक्षितेनोक्तं - "कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्त-धातुरूपाः पञ्च वृत्तयः। परार्थाभिधानं वृत्तिः।" इति।

"परार्थाभिधानं वृत्तिः" इति वृत्तिलक्षणम्। परार्थस्य अभिधानं परार्थाभिधानम् इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। अभिधानमिति करणे ल्युट्प्रत्ययः। परार्थः नाम विग्रहवाक्यावयवपदार्थेभ्यः परः यः अर्थः स परार्थः तत्प्रतिपादिका वृत्तिः। अर्थाद् विग्रहवाक्येषु यानि पदानि सन्ति तेषामर्था भवन्ति, ततः भिन्नस्य विशिष्टैकार्थस्य प्रतिपादिका भवति वृत्तिः। एवं विग्रहवाक्यावयवपदार्थेभ्यः परः अन्यः यः विशिष्टैकार्थः, तत्प्रतिपादिका वृत्तिः। अर्थात् प्रक्रियादशायां प्रत्येकमर्थवत्त्वेन प्रथमविगृहीतानां पदानां समुदायशक्त्या विशिष्टैकार्थप्रतिपादिका वृत्तिः। समुदायशक्तिर्नाम एकार्थीभावसामर्थ्यम्। एवम् एकार्थीभावसामर्थ्यविशिष्टा वृत्तिः विशिष्टैकार्थं प्रतिपादयति।

वृत्तेः पञ्च भेदाः भवन्ति - कृदन्तवृत्तिः, तद्धितान्तवृत्तिः, समासवृत्तिः, एकशेषवृत्तिः सनाद्यन्तवृत्तिश्चेति। तत्र समासवृत्तौ यथा वृत्तिलक्षणसङ्गमनम्। यथा राज्ञः पुरुषः इत्यत्र राज्ञः इति पदस्य राजसम्बन्धी इत्यर्थः पुरुषः इति पदस्य च पुरुष इत्यर्थः। अत्र समासवृत्तौ सत्यां राजपुरुष इति निष्पद्यते। राजपुरुष इति पदस्यार्थो भवति राजविशिष्टपुरुषः इति।

८.२) विग्रहवाक्यस्वरूपम्, तद्भेदाश्च

वृत्तिलक्षणावसरे परार्थो नाम कः इति पृष्टे विग्रहवाक्यावयवपदार्थेभ्यः परः यः अर्थः इति उक्तः। तदा विग्रहः कः प्रश्नः समायाति। अस्मिन् प्रसङ्गे सिद्धान्तकौमुद्यां भट्टोजिदीक्षितेनोक्तं - "वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः। स द्विविधः। लौकिकोऽलौकिकश्च। परिनिष्ठितत्वात्साधुर्लौकिकः। प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः।" इति।

"वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः" इति विग्रहवाक्यस्य लक्षणम्। वृत्त्यर्थस्य अवबोधकं यद् वाक्यं तदेव विग्रहः। यथा राजपुरुषः इति समासवृत्तौ राज्ञः पुरुषः इति वाक्यं तदर्थबोधकः। अतः स विग्रहः।

स च विग्रहः लौकिकः अलौकिकश्चेति द्विधा विभक्तः।

तत्र लौकिकविग्रहः परिनिष्ठितो भवति। परिनिष्ठितो नाम व्याकरणसंस्कृतः। व्याकरणेन संस्कृतानामेव पदानां प्रयोगार्हत्वात् लोके साधुत्वम्। एवं "परिनिष्ठितत्वात् साधुर्लौकिकः" इति लौकिकविग्रहवाक्यलक्षणम्। लौकिको नाम लोके प्रयोगार्हः। अलौकिकः नाम लोके प्रयोगानर्हः। अर्थात् परिनिष्ठितत्वाभावाद् यः विग्रहः लोके प्रयोगार्हं नास्ति सः अलौकिकविग्रहः। एवं "प्रयोगानर्हः असाधुरलौकिकः" इति अलौकिकविग्रहवाक्यलक्षणम्।

यथा उदाहरणं राजपुरुषः इति समासे। राज्ञः पुरुषः इति लौकिकविग्रहवाक्यम्, अस्य वाक्यस्य व्याकरणसंस्कृतत्वात् लोके प्रयोगार्हत्वात्। अत्र राजन् ङस् पुरुष सु इत्यलौकिकविग्रहवाक्यम्। अस्य वाक्यस्य व्याकरणसंस्कृतत्वाभावात् लोके प्रयोगार्हत्वं नास्ति।

पाठगतप्रश्नाः-३

२१. वृत्तेः किं लक्षणम्।

२२. वृत्तेः कति भेदाः।

२३. विग्रहो नाम कः।

२४. विग्रहस्य कति भेदाः के च ते।

२५. सोदाहरणं लौकिकविग्रहलक्षणं लिखत।

२६. सोदाहरणम् अलौकिकविग्रहलक्षणं लिखत।

८.३) समासभेदाः

स च समासः नित्यः अनित्यश्चेति द्विधा विभक्तः। अविग्रहो अस्वपदविग्रहो वा नित्यसमासः। नास्ति विग्रहो यस्य सः अविग्रहः इति। अत्र विग्रहपदेन लौकिकविग्रहः स्वीक्रियते। एवं लौकिकविग्रहवाक्यरहितः नित्यसमासः। नास्ति स्वैः पदैः विग्रहः यस्य सः अस्वपदविग्रहः। अर्थात् समस्यमानैः स्वैः पदैः विग्रहः यस्य समासस्य न भवति सः अस्वपदविग्रहः। अस्वपदविग्रहः स समासः नित्यसमासः।

अविग्रहस्य नित्यसमासस्योदाहरणं यथा कृष्णसर्पः इति। अत्र कृष्णश्चासौ सर्पश्चेति लौकिकविग्रहेन सर्पजातिविशेषवाचकस्य बोधाभावात् कृष्णसर्पः इत्यविग्रहो नित्यसमासः।

अस्वपदविग्रहस्य नित्यसमासस्योदाहरणं यथा कुपुरुषः इति। अत्र कुत्सितश्चासौ पुरुषश्चेति लौकिकविग्रहः। समासे प्रयुज्यमानस्य कु इत्यस्य अर्थबोधनाय लौकिकविग्रहे कुत्सितः इति पदस्य प्रयोगादयं समासः अस्वपदविग्रहो नित्यसमासः।

स्वपदविग्रहो भवति अनित्यसमासः। स्वैः समस्यमानैः पदैः विग्रहो यस्य स स्वपदविग्रहः। अर्थाद् यस्मिन् समासे समासप्रयुक्तैः पदैः एव विग्रहवाक्यं निर्मीयते स स्वपदविग्रहः समासो भवति। सः अनित्यः। यथा पीतम् अम्बरं यस्य स पीताम्बरः इति। अत्र पीतशब्देन अम्बरशब्देन च समस्यमानेन एव विग्रहस्य दर्शनाद् अयम् अनित्यसमासः।

समासस्य कति भेदा इत्यत्र बहूनामस्ति विप्रतिपत्तिः। सामान्यतः समासस्य पञ्च भेदा इति वक्तुं शक्यन्ते। ते च – केवलसमासः अव्ययीभावः तत्पुरुषः बहुव्रीहिः द्वन्द्वः चेति।

८.३.१) केवलसमासः

अव्ययीभावादिविशेषसंज्ञाभिः विनिर्मुक्तः यः समासः स केवलसमासः। समासप्रकरणे विद्यमानैः समासविधायकैः सूत्रैः समासः विधीयते। सूत्रेण क्वचित् समासो विधीयते परन्तु तस्य समासस्य विशेषसंज्ञा न क्रियते स समासः केवलसमास इत्युच्यते। विशेषसंज्ञाः भवन्ति - अव्ययीभावः, तत्पुरुषः, द्वन्द्वो बहुव्रीहिश्च। अस्य समासस्य सुप्सुपासमास इति नामान्तरम्। "सह सुपा" इति सूत्रं "इवेन सह समासो विभक्त्यलोपश्च" इति वार्तिकम् अस्य समासस्य विधायकम्। भूतपूर्वः वागर्थाविव इत्यादिकम् अस्य समासस्य उदाहरणम्।

८.३.२) अव्ययीभावसमासः

"प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानः अव्ययीभावः" इत्यव्ययीभावसमासस्य लक्षणम्। पूर्वपदस्यार्थः पूर्वपदार्थः। पूर्वपदार्थः प्रधानो यत्र स पूर्वपदार्थप्रधानः इति बहुव्रीहिः। अस्मिन् समासे प्रायेण पूर्वपदार्थस्य प्राधान्यं दृश्यते। अव्ययीभाव इति अन्वर्था संज्ञा। अनव्ययम् अव्ययं भवतीति अव्ययीभावः। "अव्ययीभावः" इत्यधिकृत्य विहितः समासः अव्ययीभावसंज्ञकः भवति। एतस्मात् सूत्रात् "तत्पुरुषः" इत्यस्मात् सूत्रात्प्राक् पर्यन्तं यानि सूत्राणि सन्ति तैः विहितः समासः अव्ययीभावसंज्ञको भवति।

अव्ययीभावसमासस्य पाठे समासस्यास्य विधायकानि सूत्राणि पञ्च सूत्राणि सन्निविष्टानि। तानि भवन्ति - "अव्ययं विभक्ति-समीप-समृद्धि-व्यृद्ध्यर्थाभावाऽत्ययाऽसम्प्रति-शब्दप्रादुर्भाव-पश्चाद्-यथाऽऽनुपूर्व्य-यौगपद्य-सादृश्य-सम्पत्ति-साकल्याऽन्तवचनेषु", "यावदवधारणे", "सुप्प्रतिना मात्रार्थे", "संख्या वंश्येन" "नदीभिश्च" चेति। तत्र "अव्ययं विभक्ती"ति सूत्रस्य अधिहरि, उपकृष्णम्, सुमद्रम्, दुर्यवनम् इत्यादीन्युदाहरणानि भवन्ति। "यावदवधारणे" इति सूत्रस्य यावच्छलोकम् इति, "सुप्प्रतिना मात्रार्थे" इति सूत्रस्य सूपप्रति इति, "संख्या वंश्येन" इति सूत्रस्य एकविंशतिभारद्वाजम्, "नदीभिश्च" इति सूत्रस्य पञ्चगङ्गम् इत्यादिकम् उदाहरणम्।

अव्ययीभावसमासे पूर्वपदार्थप्राधान्यं दृश्यते। यथा अधिहरि इत्यादौ। हरौ इति लौकिकविग्रहे हरि ङि अधि इत्यलौकिकविग्रहे अधिहरि इति रूपं निष्पद्यते। अधिहरि इत्यत्र अव्ययीभावसमासे अधि इत्यव्ययं पूर्वपदम्। अत्र पूर्वपदस्य अधिकरणार्थस्य प्राधान्यात् अधिहरि इति पूर्वपदार्थप्रधानः।

परन्तु सूपप्रति इत्यत्रास्ति पूर्वपदार्थप्राधान्यस्य व्यभिचारः। "सुप्प्रतिना मात्रार्थे" इत्यनेन सूत्रेण सूपस्य लेशः इति लौकिकविग्रहे समासे सूपप्रति इति रूपं निष्पद्यते। सूपप्रति इत्यत्र प्रति इति मात्राबोधकम्। वस्तुतः अत्र मात्रार्थस्य उत्तरपदार्थस्यैव प्राधान्यमस्ति, पूर्वपदार्थस्य च अप्राधान्यम्। अत एवोच्यते प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानः अव्ययीभावः।

"समासान्ताः" इत्यधिकृत्य केचन समासान्ताः प्रत्यया विधीयन्ते । ते च प्रत्ययाः "तद्धिताः" इत्यधिकारबलात् तद्धितसंज्ञका भवन्ति। अत्र अव्ययीभावसमासस्य पाठे टच्प्रत्ययविधायकानि चत्वारि सूत्राणि उल्लिखितानि। तेषु "अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः" "अनश्च" इति सूत्रद्वयं नित्यं टच्प्रत्ययविधायकम्। अत्र यथाक्रमम् उपशरदम् अध्यात्मम् इत्यादिकमुदाहरणम्। "नपुंसकादन्यतरस्याम्" "झयः" इति सूत्रद्वयं विकल्पेन टच्प्रत्ययविधायकम्। अत्र यथाक्रमम् उपचर्म उपचर्मम् उपसमिधम् उपसमित् इत्यादिकमुदाहरणम्।

अव्ययीभावसमासनिष्पन्नस्य शब्दस्य "अव्ययीभावः" इत्यनेन नपुंसकत्वं भवति। तेन "ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य" इत्यनेन सूत्रेण नपुंसकस्य ह्रस्वं भवति। अव्ययीभावसमासस्य "अव्ययीभावश्च" इत्यनेन सूत्रेण अव्ययसंज्ञा भवति। अव्ययसंज्ञायां सत्याम् "अव्ययादाप्सुपः" इत्यनेन सुपो लुक् प्राप्नोति। यदा अव्ययीभावसमासनिष्पन्नः शब्दः अकारान्तः भवति तदा विशेषकार्यं भवति। तदा "नाव्ययीभावादतोम्त्वपञ्चम्याः" "तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्" इति सूत्रद्वयं प्रवर्तते। "नाव्ययीभावादतोम्त्वपञ्चम्याः" इत्यनेन अदन्ताद् अव्ययीभावात् परस्य सुपः "अव्ययादाप्सुपः" इत्यनेन लुको निषेधो भवति। किञ्च पञ्चमीं विना सुपः स्थाने अमादेशो भवति। "तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्" इति सूत्रेण अदन्ताद् अव्ययीभावात् तृतीयायां सप्तम्यां च बहुलम् सोः अमादेशो भवति। तेन उपकृष्णम् उपकृष्णेन उपकृष्णे उपकृष्णम् इत्यादयः प्रयोगाः संगच्छन्ते।

पाठगतप्रश्नाः-४

२७. नित्यसमासस्य किं लक्षणम्।

२८. नित्यसमासस्य पक्षद्वये उदाहरणं दर्शयत।

२९. समासस्य सामान्यतः कति भेदाः।

३०. केवलसमासस्य लक्षणं किम्।

३१. विशेषसंज्ञाः काः।

३२. अव्ययीभावसमासस्य लक्षणं किम्।

३३. अव्ययीभावसमासलक्षणे प्रायेण इति पदं किमर्थम्।

३४. अव्ययीभावसमासे समासान्तटच्प्रत्ययस्य विधायकानि सूत्राणि कानि।

३५. अव्ययीभावसमासे अमादेशविधायकं सूत्रद्वयं किम्।

८.३.४) तत्पुरुषसमासः

"प्रायेण उत्तरपदार्थप्रधानः तत्पुरुषः" इति तत्पुरुषसमासस्य लक्षणम्। उत्तरपदस्यार्थः पूर्वपदार्थः। उत्तरपदार्थः प्रधानो यत्र स उत्तरपदार्थप्रधानः इति बहुव्रीहिः। अस्मिन् समासे प्रायेण उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यं दृश्यते। "तत्पुरुषः" इत्यधिकृत्य विहितः समासः तत्पुरुषसंज्ञकः भवति। एतस्मात् सूत्रात् "शेषो बहुव्रीहिः" इत्यस्मात् सूत्रात्प्राक् पर्यन्तं यानि सूत्राणि सन्ति तैः विहितः समासः तत्पुरुषसंज्ञको भवति।

अस्य समासस्य कृष्णश्रितः इत्यादिकम् उदाहरणम्। कृष्णश्रितः इत्यत्र समासे श्रितः इत्युत्तरपदम्। तस्यार्थस्य प्राधान्यात् उत्तरपदार्थप्राधान्याद् अयं समासः उत्तरपदार्थप्रधानः तत्पुरुषः।

परन्तु अतिमालः इत्यत्रास्ति उत्तरपदार्थप्राधान्यस्य व्यभिचारः। "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" इत्यनेन वार्तिकेन मालामतिक्रान्तः इति लौकिकविग्रहे समासे अतिमालः इति रूपं निष्पद्यते। अतिमालः इत्यत्र अति इति अतिक्रान्तार्थबोधकम्। अत्र अतिक्रान्तार्थस्य पूर्वपदार्थस्यैव प्राधान्यमस्ति, उत्तरपदार्थस्य च अप्राधान्यम्। अत एवोच्यते प्रायेण उत्तरपदार्थप्रधानः तत्पुरुषः।

तत्पुरुषसमासस्य बहवः भेदा भवन्ति। समानाधिकरणः व्यधिकरणश्चेति भेदद्वयम् इति वक्तुं शक्यन्ते। तत्र व्यधिकरणतत्पुरुषस्य द्वितीयातत्पुरुषः, तृतीयातत्पुरुषः, चतुर्थीतत्पुरुषः, पञ्चमीतत्पुरुषः, षष्ठीतत्पुरुषः सप्तमीतत्पुरुषश्चेति षट् भेदाः सन्ति। समानाधिकरणतत्पुरुषः नाम कर्मधारयः समासः इति। अन्यथा अपि सामान्यः, कर्मधारयः, द्विगुः, नञ्प्रभृतयश्चेति चत्वारो भेदा इति वक्तुं शक्यन्ते।

तत्र सामान्या भवन्ति द्वितीयादिसप्तमीतत्पुरुषाः। तत्पुरुषपाठे सामान्यतत्पुरुषविधायकानि अष्टौ सूत्राणि समुल्लिखितानि। द्वितीयातत्पुरुषस्य "द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः" इति विधायकं सूत्रम्। कृष्णश्रितः दुःखातीतः इत्यादिकमेतस्योदाहरणम्। तृतीयातत्पुरुषस्य "तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन" "कर्तृकरणे कृता बहुलम्" इति विधायकं सूत्रद्वयम्। शङ्कुलाखण्डः नखभिन्नः इत्यादिकं यथाक्रमम् उदाहरणम्। चतुर्थीतत्पुरुषस्य "चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः" इति विधायकं सूत्रम्। यूपदारु द्विजार्थः सूपः इत्यादिकमेतस्योदाहरणम्। पञ्चमीतत्पुरुषस्य "पञ्चमी भयेन" "स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन" इति विधायकं सूत्रद्वयम्। चोरभयम् इत्यादिकमत्र उदाहरणम्। षष्ठीतत्पुरुषस्य "षष्ठी" इति विधायकं सूत्रम्। राजपुरुषः इत्यादिकमत्र उदाहरणम्। सप्तमीतत्पुरुषस्य "सप्तमी शौण्डैः" इति विधायकं सूत्रम्। अक्षशौण्डः इत्यादिकमत्र उदाहरणम्। किञ्च षष्ठीसमासनिषेधकानि सप्त सूत्राणि सन्ति - "न निर्धारणे" "पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्य-समानाधिकरणेन" "क्तेन च पूजायाम्" "अधिकरणवाचिना च" "कर्मणि च" "तृजकाभ्यां कर्तरि" "कर्तरि च" इति। षष्ठीसमासस्य अपवादभूतं सूत्रद्वयं "पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे" इति "अर्धं नपुंसकम्" इति च। अत्र पूर्वकायः अर्धपिप्पली इति यथाक्रमम् उदाहरणम्।

समानविभक्त्यन्तपदानां यदा तत्पुरुषसमासस्तदा कर्मधारयसंज्ञा। अत्र "तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः" इति सूत्रं प्रमाणम्। समानाधिकरणतत्पुरुषविधायकानि तत्पुरुषसमासस्य पाठे नव सूत्राणि संगृहीतानि। तानि तावद् - "विशेषणं विशेष्येण बहुलम्" "कुत्सितानि कुत्सनैः" "पापाणके कुत्सितैः" "उपमानानि सामान्यवचनैः" "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" "सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः" "वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम्" "किं क्षेपे" "प्रशंसावचनैश्च" इति। नीलोत्पलम्, वैयाकरणखसूचिः, पापनापितः, घनश्यामः, पुरुषव्याघ्रः, सद्वैद्यः, गोवृन्दारकः, किंराजा गोतल्लजः इत्यादीनि यथाक्रमं सूत्राणाम् उदाहरणानि। अत्र "शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम्" इति वार्तिकमपि पठितम्। शाकपार्थिवः इत्यादिकमिहोदाहरणम्। एतैः सूत्रेः वार्तिकेन च विधीयमानस्य तत्पुरुषस्य सामानाधिकण्यात् कर्मधारयसंज्ञा। एवं कर्मधारयस्य विशेषणपूर्वपदः, विशेषणोत्तरपदः, उपमानपूर्वपदः, उपमानोत्तरपदः इत्यादयः अवान्तरभेदाः कल्पयितुं शक्यन्ते।

तृतीयो भेदः द्विगुः। "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इत्यनेन सूत्रेण विहितः संख्यापूर्वः तत्पुरुषसमासो द्विगुसंज्ञां लभते।अत्र प्रमाणं "संख्यापूर्वो द्विगुः" इति सूत्रम्। द्विगुसमासः त्रिविधः - समाहारद्विगुः, तद्धितार्थद्विगुः, उत्तरपदद्विगुश्चेति। अत्र समाहारद्विगोः उदाहरणं पञ्चगवम् इति। तद्धितार्थद्विगोः उदाहरणं पौर्वशालः इति। उत्तरपदद्विगोश्च उदाहरणं पञ्चगवधनः इति। "द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्" "गोरतद्धितलुकि" इति सूत्रवार्तिके च द्विगुसमासस्य रूपनिष्पादने उपयोगिनी।

नञ्प्रभृतयः समासाः पञ्च भवन्ति। नञ्तत्पुरुषः, कुतत्पुरुषः, गतितत्पुरुषः, प्रादितत्पुरुषः उपपदतत्पुरुषश्चेति। "नञ्" इति नञ्तत्पुरुषविधायकं सूत्रम्। अब्राह्मणः इत्युदाहरणम्। कुतत्पुरुषः, गतितत्पुरुषः प्रादितत्पुरुषश्च "कुगतिप्रादयः" इति सूत्रेण विधीयते। अत्र कुपुरुषः, ऊरीकृत्य, सुपुरुषः इत्यादीनि यथाक्रमम् उदाहरणानि। प्रादिसमासस्य विधायकानि पञ्च वार्तिकान्यपि समुल्लिखितानि - "प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया", "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया", "अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया", "पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या", "निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या" इति। प्राचार्यः, अतिमालः, अवकोकिलः, पर्यध्ययनः, निष्कौशाम्बिः इत्यादीनि एतेषां वार्तिकानां क्रमेण उदाहरणानि। "उपपदमतिङ्" इति उपपदतत्पुरुषविधायकं सूत्रम्। अत्र कुम्भकारः इत्यादीनि उदाहरणानि।

तत्पुरुषसमासे "समासान्ताः" इत्यधिकृत्य केचन समासान्ताः प्रत्यया विधीयन्ते । ते च प्रत्ययाः "तद्धिताः" इत्यधिकारबलात् तद्धितसंज्ञका भवन्ति। अत्र तत्पुरुषसमासस्य पाठे अच्प्रत्ययविधायकं "तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः" इति "अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः" इति सूत्रद्वयम् उल्लिखितम्। अत्र द्व्यङ्गुलम्, सर्वरात्रः इत्यादीनि क्रमेण उदाहरणानि। टज्विधायकं "राजाहःसखिभ्यष्टच्" इति सूत्रम्। परमराजः इत्युदाहरणम्। अत्र "रात्राह्नाहाः पुंसि", "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः", "अर्धर्चाः पुंसि च" इत्यादीनि लिङ्गानुशासनपरकाणि सूत्राण्यपि विद्यन्ते। अत्र अहोरात्रः, राजपुत्रः, अर्धर्चः इत्यादीनि क्रमश उदाहरणानि।

पाठगतप्रश्नाः-५

३६. तत्पुरुषसमासस्य लक्षणं किम्।

३७. तत्पुरुषसमासलक्षणे प्रायेण इति पदं किमर्थम्।

३८. व्यधिकरणतत्पुरुषस्य कति भेदाः।

३९. समानाधिकरणतत्पुरुषस्य का संज्ञा केन च सूत्रेण।

४०. द्विगुसंज्ञा कस्य केन च सूत्रेण।

४१. प्रादितत्पुरुषसमासविधायकानि वार्तिकानि कानि।

४२. तत्पुरुषे समासान्तस्याच्प्रत्ययविधायकानि सूत्राणि लिखत।

४३. परमराजः इत्यत्र टच्प्रत्ययः केन सूत्रेण।

८.३.५) बहुव्रीहिसमासः

"प्रायेण अन्यपदार्थप्रधानः बहुव्रीहिः" इति बहुव्रीहिसमासस्य लक्षणम्। अन्यपदस्यार्थः अन्यपदार्थः। समस्यमानपदार्थापेक्षया भिन्नः पदार्थः अन्यपदार्थो भवति। अन्यपदार्थः प्रधानो यत्र सः अन्यपदार्थप्रधानः। अस्मिन् समासे प्रायेण अन्यपदार्थस्य प्राधान्यं दृश्यते। "शेषो बहुव्रीहिः" इत्यधिकृत्य विहितः समासः तत्पुरुषसंज्ञकः भवति। एतस्मात् सूत्रात् "चार्थे द्वन्द्वः" इत्यस्मात् सूत्रात्प्राक् पर्यन्तं यानि सूत्राणि सन्ति तैः विहितः समासः बहुव्रीहिसंज्ञको भवति।

अस्य समासस्य पीताम्बरः इत्यादिकम् उदाहरणम्। पीताम्बर इत्यत्र समस्यमानं पीतम् अम्बरं चेति पदद्वयम्। पीताम्बररूपसमस्यमानपदयोः अर्थापेक्षया अन्यपदार्थः भवति विष्णुरूपः। तस्य अन्यपदार्थस्य विष्णोः प्राधान्यात् अयं समासः अन्यपदार्थप्रधानः बहुव्रीहिः।

परन्तु द्वित्राः इत्यत्रास्ति अन्यपदार्थप्राधान्यस्य व्यभिचारः। "संख्ययाव्ययासन्नदूराधिकसंख्याः संख्येये" इत्यनेन सूत्रेण द्वौ च त्रयश्च इति लौकिकविग्रहे समासे द्वित्राः इति रूपं निष्पद्यते। द्वित्राः इत्यत्र उभयपदार्थस्य प्राधान्यमस्ति, अन्यपदार्थस्य च प्राधान्याभावः। अत एवोच्यते प्रायेण अन्यपदार्थप्रधानः बहुव्रीहिः इति।

बहुव्रीहिसमासस्य विधायकानि पञ्च सूत्राणि सन्ति "अनेकमन्यपदार्थे", "संख्ययाव्ययासन्नदूराधिक-संख्याः संख्येये", "दिङ्नामान्यन्तराले" "तत्र तेनेदमिति सरूपे", "तेन सहेति तुल्ययोगे" इति। अत्र पीताम्बरः, द्वित्राः, दक्षिणपूर्वा, हस्ताहस्ति, केशाकेशि इत्यादीनि क्रमशः सूत्राणामुदाहरणानि। "प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः", "नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः", "सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च" इत्येतानि वार्तिकानि बहुव्रीहिविधायकानि सन्ति।

बहुव्रीहिसमासे पूर्वनिपातविधायकानि "सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ" "निष्ठा" "वाऽऽहिताग्न्यादिषु" इति सूत्राणि सन्ति। अत्र च पूर्वनिपातस्य यथाक्रमं कण्ठेकालः युक्तयोगः अग्न्याहितः इत्यादीन्युदाहरणानि।

बहुव्रीहिसमासे "समासान्ताः" इत्यधिकृत्य केचन समासान्ताः प्रत्यया विधीयन्ते । ते च प्रत्ययाः "तद्धिताः" इत्यधिकारबलात् तद्धितसंज्ञका भवन्ति। "अप्पूरणीप्रमाण्योः" "अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः" इति सूत्रद्वयम् अप्प्रत्ययस्य विधायकम्। कल्याणीपञ्चमाः अन्तर्लोमः इत्यादीनि क्रमशः उदाहरणानि। "बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्" इति डच्प्रत्ययस्य विधायकम्। उपदशाः इत्यादिकम् इहोदाहरणम्। "इच्कर्मव्यतिहारे" इति इच्प्रत्ययस्य विधायकम्। केशाकेशि इत्यादिकम् इहोदाहरणम्। "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" इति षच्प्रत्ययस्य विधायकम्। दीर्घसक्थः इत्यादिकम् अत्रोदाहरणम्। "द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः" इति षप्रत्ययविधायकम्। द्विमूर्धः इत्यादिकम् अत्रोदाहरणम्। "उरःप्रभृतिभ्यः कप्", "इनः स्त्रियाम्, ""शेषाद्विभाषा" इति सूत्रत्रयं कप्प्रत्ययविधायकम्। व्यूढोरस्कः, बहुदण्डिका महायशस्कः इत्यादीनि अत्रोदाहरणानि। समासान्तलोपविधानाय "पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः" "संख्यासुपूर्वस्य" "उद्विभ्यां काकुदस्य" "पूर्णाद्विभाषा" इत्येतानि चत्वारि सूत्राणि पठितानि। व्याघ्रपात्, द्विपात्, उत्काकुत्, पूर्णकाकुत् इत्यादीनि क्रमश उदाहरणानि भवन्ति।

८.३.६) द्वन्द्वसमासः

"प्रायेण उभयपदार्थप्रधानः द्वन्द्वः" इति द्वन्द्वसमासस्य लक्षणम्। उभयपदस्यार्थः उभयपदार्थः। समस्यमानस्य पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य चार्थ उभयपदार्थो भवति। उभयपदार्थः प्रधानो यत्र सः उभयपदार्थप्रधानः। अस्मिन् समासे प्रायेण उभयपदार्थस्य प्राधान्यं दृश्यते। "चार्थे द्वन्द्वः" इति द्वन्द्वसमासविधायकं सूत्रम्। चार्थाः समुच्चयान्वाचयेतरतेरयोगसमाहाराः। एतेषु समुच्चयान्वाचययोः असमार्थ्यात् समासो न भवति। एवं इतरेतरयोगः समाहारश्चेति द्वन्द्वसमासो द्विधा विभज्यते।

अस्य समासस्य धवखदिरौ इत्यादिकम् उदाहरणम्। धवखदिरौ इत्यत्र समस्यमानधवखदिरपदयोः अर्थस्य प्राधान्याद् अयम् उभयपदार्थप्रधानः द्वन्द्वः।

परन्तु दन्तोष्ठम् इत्यत्रास्ति उभयप्राधान्यस्य व्यभिचारः। "चार्थे द्वन्द्वः" इत्यनेन सूत्रेण दन्तः च ओष्ठश्च तयोः समाहारः इति लौकिकविग्रहे समासे दन्तोष्ठम् इति रूपं निष्पद्यते। दन्तोष्ठम् इत्यत्र अन्यपदार्थस्य समाहारस्य प्राधान्यमस्ति, उभयपदार्थस्य च प्राधान्यं नास्ति। अत एवोच्यते प्रायेण उभयपदार्थप्रधानः द्वन्द्वः।

द्वन्द्वसमासे पूर्वनिपातविधायकानि "द्वन्द्वे घि" "अजाद्यन्तम्" "अल्पाच्तरम्" इति सूत्राणि सन्ति। अत्र हरिहरौ ईशकृष्णौ शिवकेशवौ इत्यादीनि क्रमश उदाहरणानि। ततः परनिपातविधायकेषु "राजदन्तादिषु परम्" इत्युल्लेखार्हम्। तेन राजदन्तः इत्यादिकं सिध्यति। "धर्मादिष्वनियमः" "अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे", "ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण" "लघ्वक्षरं पूर्वम्" "अभ्यर्हितं च", "वर्णानामानुपूर्व्येण" "भ्रातुर्ज्यायसः" इत्यादीनि पूर्वपरनिपातबोधकानि वार्तिकानि सन्ति।

ततः एकवद्भावविधायकानि "द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्" "जातिरप्राणिनाम्" "विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि" "येषां च विरोधः शाश्वतिकः" इत्यादीनि कानिचन सूत्राणि सन्ति। तत्र पाणिपादम्, धानाशष्कुलि, शीतोष्णम्, अहिनकुलम् इत्यादिकम् उदाहरणम्।

द्वन्द्वसमासे "समासान्ताः" इत्यधिकृत्य समासान्तः तद्धितसंज्ञकः टच्प्रत्ययो विहितः। तत्र च "द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे" इति विधायकम्। वाक्त्विषम्, शमीदृषदम् इत्यादिकम् उदाहरणम्।

पाठगतप्रश्नाः-६

४४. बहुव्रीहिसमासस्य लक्षणं किम्।

४५. बहुव्रीहिसमासलक्षणे प्रायेण इति पदं किमर्थम्।

४६. बहुव्रीहिसमासविधायकानि वार्तिकानि लिखत।

४७. बहुव्रीहौ समासान्तस्य अप्प्रत्ययस्य विधायकं किम्।

४८. बहुव्रीहौ के के समासान्ताः प्रत्यया भवन्ति।

४९. समासान्तलोपविधायकानि कानिचन सूत्राणि लिखत।

५०. द्वन्द्वसमासस्य लक्षणं किम्।

५१. द्वन्द्वसमासलक्षणे प्रायेण इति पदं किमर्थम्।

५२. द्वन्द्वसमासे एकवद्भावविधायकानि सूत्राणि लिखत।

५३. द्वन्द्वसमासे पूर्वनिपातविधायकानि सूत्राणि लिखत।

५४. द्वन्द्वसमासे पूर्वपरनिपातविधायकानि वार्तिकानि लिखत।

५५. द्वन्द्वसमासे समासान्तः टच्प्रत्ययः केन विधीयते।

पाठसारः

आद्येषु सप्तसु पाठेषु समासभेदा वर्णिताः। तत्र तत्तत्समासपर्यालोचनावसरे एव समासान्तकार्यविधायकनिषेधकसूत्राणां समुल्लेखः विहितः। अस्मिन् पाठे सर्वसमासोपकारकाणि समासान्तकार्यविधायकानि सूत्राणि व्याख्यातानि। तथाहि "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे" इति समासान्तस्य अप्रत्ययस्य विधायकम्, "अच् प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोम्नः" इति, "अक्ष्णोऽदर्शनात्" इति "उपसर्गादध्वनः" इति च अच्प्रत्ययस्य विधायकं सूत्रं व्याख्यातम्। प्रसङ्गतः समासान्तनिषेधकानि "न पूजनात्" इति,"किमः क्षेपे" इति, "नञस्तत्पुरुषात्" इति "पथो विभाषा" इति च समासान्तनिषेधकानि सूत्राणि प्रतिपादितानि।

ततः वृत्तिस्वरूपं पर्यालोचितम्। "परार्थाभिधानं वृत्तिः" इति वृत्तिलक्षणम्। परार्थस्य अभिधानं परार्थाभिधानम्। परार्थः नाम विग्रहवाक्यावयवपदार्थेभ्यः परः यः अर्थः स परार्थः तत्प्रतिपादिका वृत्तिः। वृत्तेः पञ्च कृत्तद्धितसमास-सनाद्यन्तैकशेषरूपाः भेदाः भवन्ति।

ततः विग्रहस्य स्वरूपं प्रतिपादितं "वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः" इति। वृत्त्यर्थस्य अवबोधकं यद् वाक्यं तदेव विग्रहः। स च विग्रहः द्विविधः लौकिकः अलौकिकश्चेति। तत्र लौकिकविग्रहः परिनिष्ठितः अर्थाद् व्याकरणेन संस्कृतः। व्याकरणेन संस्कृतानामेव पदानां प्रयोगार्हत्वात् लोके। अत एव "परिनिष्ठितत्वात् साधुर्लौकिकः" इति लौकिकविग्रहवाक्यलक्षणम्। अलौकिकः नाम लोके प्रयोगानर्हः। अर्थात् परिनिष्ठितत्वाभावाद् यः विग्रहः लोके प्रयोगार्हं नास्ति सः अलौकिकविग्रहः। एवं "प्रयोगानर्हः असाधुरलौकिकः" इति अलौकिकविग्रहवाक्यलक्षणम्।

वृत्तिषु अन्यतमः भवति समासः। स च समासः सामान्यतः नित्यः अनित्यश्चेति द्विधा विभक्तः। तत्र अविग्रहः अस्वपदविग्रहो वा नित्यसमासः। स्वपदविग्रहो भवति अनित्यसमासः। समासस्य कति भेदा इत्यत्र बहूनामस्ति विप्रतिपत्तिः। सामान्यतः समासस्य पञ्च भेदाः सन्ति। ते च – केवलसमासः अव्ययीभावः तत्पुरुषः बहुव्रीहिः द्वन्द्वः चेति। ततः पूर्वतनेषु पाठेषु केवलादीनां पञ्चानां समासानां कथं परिशीलनं संवृत्तम् इति संक्षेपेण अस्मिन् पाठे प्रस्तुतम्।

पाठान्तप्रश्नाः

१. "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे" इति सूत्रं व्याख्यात।

२. सर्वसमासान्तप्रत्ययाः इति विषयम् आश्रित्य टिप्पणीं लिखत।

३. समासान्तनिषेधकानि इति विषयम् आश्रित्य टिप्पणीं लिखत।

४. वृत्तिस्वरूपं तद्भेदान् च वर्णयत।

५. विग्रहस्वरूपं तद्भेदान् च वर्णयत।

६. समासभेदाः के भवन्ति। कानि च तेषां लक्षणानि।

७. अव्ययीभावसमासं विवृणुत।

८. तत्पुरुषसमासं विवृणुत।

९. द्वन्द्वसमासं विवृणुत।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तराणि-१

१. समासान्तः अप्रत्ययः।

२. ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययः अन्तावयवो भवति, अक्षे या धूः तदन्तस्य न भवति।

३. अर्धर्चः।

४. अनक्षे इति प्रतिषेधात् अक्षशब्देन धुर् इत्यस्य समासे न समासः।

५. समासान्तः अच्प्रत्ययः विधीयते।

६. प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोमान्तात् समासात् समासान्तः तद्धितसंज्ञकः अच्प्रत्ययो भवति।

७. प्रतिसामम्।

८. समासान्तः अच्प्रत्ययो विधीयते।

९. अचक्षुःपर्यायाद् अक्ष्णः समासान्तः तद्धितसंज्ञकः अचप्रत्ययो भवति।

१०. गवाक्षः।

उत्तराणि-२

११. प्रादिभ्यः अध्वनः समासान्तः तद्धितसंज्ञकः अचप्रत्ययो भवति।

१२. प्राध्वो रथः।

१३. पूजनार्थात् परं यत् प्रातिपदिकं तदन्तात् समासात् समासान्ताः न भवन्ति।

१४. सुराजा।

१५. निन्दार्थकात् किंशब्दात् परं यत् प्रातिपदिकं तदन्तात् समासात् समासान्ताः न भवन्ति।

१६. किंराजा।

१७. नञ्तत्पुरुषसमासात् समासान्ताः न भवन्ति।

१८. अराजा।

१९. पथिन्शब्दान्तात् नञ्तत्पुरुषसमासात् विकल्पेन समासान्ताः न भवन्ति।

२०. अपन्थाः।

उत्तराणि-३

२१. "परार्थाभिधानं वृत्तिः" इति वृत्तिलक्षणम्।

२२. पञ्च।

२३. "वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः" इति विग्रहवाक्यस्य लक्षणम्।

२४. द्वौ भेदौ।

२५. "परिनिष्ठितत्वात् साधुर्लौकिकः" इति लौकिकविग्रहवाक्यलक्षणम्। उदाहरणं- राज्ञः पुरुषः।

२६. "प्रयोगानर्हः असाधुरलौकिकः" इति अलौकिकविग्रहवाक्यलक्षणम्। उदाहरणं-राजन् ङस् पुरुष सु।

उत्तराणि-४

२७. अविग्रहो अस्वपदविग्रहो वा नित्यसमासः।

२८. कृष्णसर्पः इति अविग्रहे, कुपुरुषः इति अस्वपदविग्रहे।

२९. पञ्च।

३०. अव्ययीभावादिविशेषसंज्ञाभिः विनिर्मुक्तः यः समासः स केवलसमासः।

३१. विशेषसंज्ञाः भवन्ति - अव्ययीभावः, तत्पुरुषः, द्वन्द्वो बहुव्रीहिश्च।

३२. "प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानः अव्ययीभावः" इत्यव्ययीभावसमासस्य लक्षणम्।

३३. वस्तुतः अत्र मात्रार्थस्य उत्तरपदार्थस्यैव प्राधान्यमस्ति, पूर्वपदार्थस्य च अप्राधान्यम्। अत एवोच्यते प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानः अव्ययीभावः।

३४. "अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः" "अनश्च" इति सूत्रद्वयं नित्यं टच्प्रत्ययविधायकम्। "नपुंसकादन्यतरस्याम्" "झयः" इति सूत्रद्वयं विकल्पेन टच्प्रत्ययविधायकम्।

३५. नाव्ययीभावादतोम्त्वपञ्चम्याः इति, तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् इति च।

उत्तराणि-५

३६. "प्रायेण उत्तरपदार्थप्रधानः तत्पुरुषः" इति तत्पुरुषसमासस्य लक्षणम्।

३७. "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" इत्यनेन वार्तिकेन मालामतिक्रान्तः इति लौकिकविग्रहे समासे अतिमालः इति रूपं निष्पद्यते। अतिमालः इत्यत्र अति इति अतिक्रान्तार्थबोधकम्। अत्र अतिक्रान्तार्थस्य पूर्वपदार्थस्यैव प्राधान्यमस्ति, उत्तरपदार्थस्य च अप्राधान्यम्। अत एवोच्यते प्रायेण उत्तरपदार्थप्रधानः तत्पुरुषः।

३८. व्यधिकणतत्पुरुषस्य द्वितीयातत्पुरुषः, तृतीयातत्पुरुषः, चतुर्थीतत्पुरुषः, पञ्चमीतत्पुरुषः, षष्ठीतत्पुरुषः सप्तमीतत्पुरुषश्चेति षट् भेदाः सन्ति।

३९. कर्मधारयसंज्ञा "तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः" इति सूत्रेण भवति।

४०. संख्यापूर्वः तत्पुरुषसमासो द्विगुसंज्ञां लभते। प्रमाणभूतं सूत्रं हि संख्यापूर्वो द्विगुः इति।

४१. प्रादिसमासस्य विधायकानि पञ्च वार्तिकान्यपि समुल्लिखितानि - "प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया", "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया", "अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया", "पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या", "निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या" इति।

४२. "तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः" इति "अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः" इति सूत्रद्वयम् उल्लिखितम्।

४३. राजाहःसखिभ्यष्टच् इति सूत्रेण।

उत्तराणि-६

४४. "प्रायेण अन्यपदार्थप्रधानः बहुव्रीहिः" इति बहुव्रीहिसमासस्य लक्षणम्।

४५. द्वित्राः इत्यत्र उभयपदार्थस्य प्राधान्यमस्ति, अन्यपदार्थस्य च प्राधान्याभावः। अत एवोच्यते प्रायेण अन्यपदार्थप्रधानः बहुव्रीहिः इति।

४६. "प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः", "नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः", "सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च" इत्येतानि वार्तिकानि बहुव्रीहिविधायकानि सन्ति।

४७. "अप्पूरणीप्रमाण्योः" "अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः" इति सूत्रद्वयम् अप्प्रत्ययस्य विधायकम्।

४८. अप्, इच्, डच्,षच्, कप् इति पञ्च समासान्ताः प्रत्ययाः भवन्ति।

४९. समासान्तलोपविधानाय "पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः" "संख्यासुपूर्वस्य" "उद्विभ्यां काकुदस्य" "पूर्णाद्विभाषा" इत्येतानि चत्वारि सूत्राणि पठितानि।

५०. "प्रायेण उभयपदार्थप्रधानः द्वन्द्वः" इति द्वन्द्वसमासस्य लक्षणम्।

५१. दन्तोष्ठम् इत्यत्र अन्यपदार्थस्य समाहारस्य प्राधान्यमस्ति, उभयपदार्थस्य च प्राधान्यं नास्ति। अत एवोच्यते प्रायेण उभयपदार्थप्रधानः द्वन्द्वः।

५२. "द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्" "जातिरप्राणिनाम्" "विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि" "येषां च विरोधः शाश्वतिकः" इत्यादीनि कानिचन सूत्राणि सन्ति।

५३. "द्वन्द्वे घि" "अजाद्यन्तम्" "अल्पाच्तरम्" इति सूत्राणि सन्ति।

५४. "धर्मादिष्वनियमः" "अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे", "ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण" "लघ्वक्षरं पूर्वम्" "अभ्यर्हितं च", "वर्णानामानुपूर्व्येण" "भ्रातुर्ज्यायसः" इत्यादीनि पूर्वपरनिपातबोधकानि वार्तिकानि सन्ति।

५५. द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे इति सूत्रेण।

॥ इति अष्टमः पाठः॥

स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्

भूमिका

संस्कृतभाषायां प्रातिपदिकसंज्ञकानां शब्दानां त्रयः अर्थाः भवन्ति। जातिः व्यक्तिः लिङ्गं चेति। तत्र लिङ्गानि त्रीणि भवन्ति पुंस्त्वम्, स्त्रीत्वम्, नपुंसकत्वं चेति। तत्र किं पुंस्त्वम्, किं स्त्रीत्वम्, किं च नपुंसकत्वम् इति जिज्ञासायां शास्त्रकारैः त्रयाणां लिङ्गानां लक्षणं प्रोच्यते -

स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः।

उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम्।।

अर्थात् स्तनकेशवती स्त्री भवति। लोमवान् पुरुषः भवति। तदभावे स्तनकेशलोमादिव्यञ्जकाभावे सति यद् उभयोः अन्तरं सादृश्यं भवति तन्नपुंसकं भवति इति भावः। एतेन स्तनकेशादिमत्त्वं स्त्रीत्वस्य लक्षणं प्रतिफलति। लोमादिमत्त्वं पुंस्त्वस्य लक्षणं प्रतिफलति। स्तनकेशलोमाद्यभावत्वविशिष्टोभयसदृशत्वं च नपुंसकत्वस्य लक्षणं प्रतिफलति। परन्तु लिङ्गस्य इदं लौकिकं लक्षणं जडपदार्थेषु न सम्भवति। यथा वृक्षादिपदार्थानां न किमपि प्रोक्तं लिङ्गं दृश्यते। यतो हि तत्र लोमादिकं नास्ति। खट्वादिपदार्थानां न किमपि प्रोक्तं लिङ्ग दृश्यते। यतो हि तत्र स्तनकेशादिकं नास्ति। अतः दोषयुक्तमपि इदं लक्षणम् अस्ति। तथाहि सुहृदः पर्यायभूतः मित्रशब्दः नपुंसकलिङ्गः अस्ति अर्थात् नपुंसकलिङ्गविशिष्टार्थस्य वाचकः अस्ति। किन्तु मित्रवाच्यः अर्थः तु बालिका अपि भवितुमर्हति, बालकः अपि भवितुमर्हति। तत्र स्तनकेशादिकमपि भवितुमर्हति लोमादिकमपि भवितुमर्हति। तत्र लौकिकलक्षणानुसारं मित्रपदार्थस्य स्त्रीत्वमपि प्राप्तं पुंस्त्वमपि प्राप्तम्। किन्तु मित्रशब्दः नित्यनपुंसकलिङ्गविशिष्टस्य अर्थस्य वाचकः अस्ति। अत एव अयं शब्दः नित्यनपुंसकलिङ्गः इति व्यवहारः। तस्माद् एतल्लक्षणानुसारं शास्त्रे लिङ्गस्य व्यवस्था भवितुं नार्हति। अतः लौकिकलिङ्गस्य लक्षणे दोषान् दृष्ट्वा शास्त्रकर्तृभिः लिङ्गस्य शास्त्रीयं लक्षणं कल्पितम् अस्ति। तथाहि सत्त्वम्, रजः, तमः, इत्येते त्रयः गुणाः सन्ति। एते च गुणाः जडे चेतने च तिष्ठन्ति। पुनः प्रत्येकं वस्तुनि तिष्ठन्ति। एवञ्च सत्त्वरजोतमसां प्राकृतगुणानाम् उपचयः पुंस्त्वम्। सत्त्वरजोतमसां प्राकृतगुणानाम् अपचयः स्त्रीत्वम्। सत्त्वरजोतमसां प्राकृतगुणानां स्थितिमात्रं नपुंसकत्वम्। तत्र प्रत्येकं पदार्थे एते त्रयः गुणाः तिष्ठन्ति। पुनः प्रत्येकं पदार्थे एतेषां गुणानाम् उपचयः अपचयः स्थितिमात्रं च भवति। तस्मात् प्रत्येकं पदार्थे त्रीणि लिङ्गानि भवन्ति। परन्तु कः एकलिङ्गकः पदार्थः, कः द्विलिङ्गकः, कः त्रिलिङ्गकः इत्यत्र कोशादिकमेव प्रमाणम्। यथा तटशब्दः लिङ्गत्रयविशिष्टस्य अर्थस्य वाचकः अस्ति। त्रिषु लिङ्गेषु वर्तते। रामादिशब्दाः नित्यपुंस्त्वविशिष्टस्यार्थस्य वाचकाः सन्ति। अत एव नित्यपुल्लिङ्गाः सन्ति। ज्ञानादिशब्दाः नित्यनपुंसकत्वविशिष्टस्यार्थस्य वाचकाः सन्ति। अतः नित्यनपुंसकलिङ्गाः सन्ति। एवमेवान्यत्रापि बोध्यम्। तस्माद् कस्य शब्दस्य किं लिङ्गम् इत्यस्य ज्ञानाय अमरकोशादिग्रन्थाः लिङ्गानुशासनादिकं च पठनीयम्। तेनैव शब्दानां लिङ्गविषये प्रामाणिकं ज्ञानं भवति।